

Ибрахим Тепић

УСПОСТАВЉАЊЕ АУСТРОУГАРСКЕ ОКУПАЦИОНЕ ВЛАСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ИЗВЈЕШТАЈИМА РУСКОГ КОНЗУЛАТА У САРАЈЕВУ (1879-1880)

Интересовање Русије за збивања у Босни и Херцеговини није престало након почетка руско-турског рата (1877-78), када је она повукла све своје дипломатско-коизуларне представнике са територије Османског Царства, нити потписивањем Берлинског трактата 1878. године, којим је Аустро-Угарска добила право да окупира Босну и Херцеговину. Иако је након потписивања Берлинског уговора Русија, као и друге државе, имала право да у овој покрајини обнови рад конзулата, она то није учинила све док је трајао процес окупације. Руска јавност је са симпатијама пратила покрет отпора аустроугарским снагама. Те догађаје су пратили новинари руских листова, званични представници у Београду и Цетињу и повјереници славјанских комитета.¹⁾ Након завршетка окупације, у октобру 1878. године, руски званични представници, посебно посланик на Цетињу Александар Семјонович Јонин, изражавали су задовољство што су се аустроугарске трупе зауставиле на договореним линијама. Други моменат који су руски званични представници сматрали значајним био је постигнути споразум о репатријацији избјеглица из Црне Горе у Херцеговину. Тиме је требало да аустроугарска власт преузме на себе обавезу даљег издржавања и помагања привредне активности избјеглица при повратку у разрушене и напуштене домове у Херцеговини.²⁾

1. О томе опширније: Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856-1875)*, Сарајево 1988.
2. Архив внешней политики России (АВПР) Москва, Главный архив (ГА) Ц-А2, 1878, дело (д.), 1049, А. С. Ионин - Н. К. Гирся, Цетиње, 1 августа 1878, лист (л.) 174-184. Успореди: АВПР, ГА ц-А2, 1878, д. 1049, Выписка письма барона Врангеля, л. 386-387.

Организација и функционисање окупационе власти у Босни и Херцеговини након 1878. године била је предмет изучавања у нашој историографији у више наврата.³⁾ Захваљујући темељитим истраживањима и богатој сачуваној грађи у архивима у Сарајеву и Бечу, истраживачима је пошло за руком да до детаља реконструишу низ питања из ове области. Један од недостатака ових истраживања садржан је у томе да су она вршена искључиво на основу грађе аустроугарске провинијенције.

Циљ овог рада је да на основу сачуване грађе у Архиву спољне политике Русије у Москви покуша сагледати организацију и функционисање аустроугарског окупационог система, како га је видио руски конзуларни представник у Сарајеву, од почетка 1879. до средине фебруара 1880. године.

Први званични представник Русије у Босни и Херцеговини након окупације био је Николај Николајевич Ладиженски. О његовој активности прије доласка у Сарајево знамо мало. Из доступних докумената се види да је средином 1876. године био секретар и драгоман руског генералног конзулата у Београду.⁴⁾ У новембру исте године замјењивао је генералног конзула А. Н. Карцова.⁵⁾ Већ тада је важио за истакиуту фигуру славјанофилског покрета. Код њега су одржавани важни састанци, којима је присуствовао и српски митрополит Михајло.⁶⁾ Према једном допису листу *Новоје времја* с краја 1877, Ладиженски је био почасни члан Руско-српског славјанског благотворног комитета у Београду, који је окупљао 21 члана.⁷⁾ Своју активност у овом комитету наставио је и након доласка новог конзула А. И. Парсијанија. Из једног извјештаја Персијанија види се да су му повјеравани значајни задаци. Он је тада био добио задатак да провјери стање готово 15.000 босанских избјеглица, углавном жена и дјеце. Захваљујући управо извјештају Ладиженског, представници петербуршког славјанског комитета, кнез А. И. Васиљчнков и Г. Л. Дримпелман, представник Комитета у Београду, дозначили су почетком 1878. знатну помоћ избјеглицама из Босне.⁸⁾

Очито је руска влада приликом одређивања за личност коју би упутила у тек окупирану Босну и Херцеговину имала у виду да је Лади-

3. Хамдија Капићић, *Херцеговачки устанак 1882. године*, II издање, Сарајево 1973, 15–74, Томислав Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*, Сарајево 1987, 430–482. Бројни радови из ове области наведени су у: Иљас Хаџибеговић, *Послијератна историографија о Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине 1878–1918. године*, у *»Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945–1982)«*, АНУБИХ, Посебна издања, књ. LXV, Одјелјење друштвених наука, књ. 12, Сарајево 1983, 67–77.

4. *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878* «Издательство »Наука«, Москва 1978, 142, 435.

5. Исто, док. 144, стр. 203.

6. Исто, док. 83, стр. 142.

7. Исто, док. 265, стр. 340.

8. Исто, док. 276, стр. 357–358.

женски боравећи у Београду био довољно упућен у цјелокупну балканску проблематику, а посебно у стање у сусједној покрајини.

Ладиженски је, како је сâм касније писао, стигао у Сарајево у јануару 1879.⁹⁾ Није имао проблема са смјештајем, јер је ту од раније постојала зграда руског конзулата. Међутим, његов долазак у Босну и примање дужности конзула били су скопчани са проблемом прихватања акредитива од стране војводе од Виртемберга. Ладиженски му се обратио писмом 31. јануара (12. фебруара) 1879, у којем га обавјештава да од тога дана, по овлаштењу своје владе »води царски руски конзулат у Босни«.¹⁰⁾ Након нешто мање од мјесец дана на ово писмо одговорио му је цивилни адлатус барон Јовановић.¹¹⁾ У својој ноти Јовановић тврди да по налогу министра иностраних послова није у могућности »у садашњим околностима оправдати успостављање пуномоћи које су Вам додијељене од стране Ваше владе«. Јовановић је инсистирао на претходном достављању агремана и извршавању уобичајених формалности које је предвиђао аустроугарски протокол.¹²⁾ Овакав одговор је, с разлогом, узнемирио Ладиженског, те је телеграмом, а затим и опширнијим извјештајем о свему обавијестио руског амбасадора у Бечу, Ј. П. Новикова,¹³⁾ да би на крају о свему извјестио и државног секретара Н. К. Гирса.¹⁴⁾ Ладиженски се жалио да је дошао у ситуацију да не може испуњавати своје конзулске обавезе и да је поступком барона Јовановића сведен у положај обичног грађанина. Тиме су, по његовим ријечима, сви руски поданици у Босни остали без неопходне конзулске заштите.¹⁵⁾

Аустроугарске власти, су, највјероватније, биле добро информисане о активности Ладиженског у Београду. Осим тога, његов долазак у Сара-

9. АВПР, СПБ ГА у-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 фебруара 1880, л. 2-2'.

10. АВПР, СПБ ГА у-А2, 1879, д. 829, Copie d' une note adressé par le garant du consulat de Russie a S.A.R. le Duc de Wurtemberg, Gouverneur civil de la Bosnie et del' Herzegovine en date du 31 Janvers (12 Fevrier) 1879, 1. 3-3'.

11. У нашој литератури усталео је мишљење да је институција цивилног адлатуса у Босни и Херцеговини уведена тек након реорганизације земаљске управе, која је услједила као последица херцеговачког устанка 1882 (Хамдија Капићић, *Херцеговачки устанак*, 21). Руска грађа, међутим, јасно показује да је та функција постојала и раније и да ју је обављао генерал Стеван Јовановић. Након његовог одласка војвода од Виртемберга је обједињавао војну и цивилну управу (АВПР, СПБ ГА у-а2, 1880, д. 830, М. Vakunine – de Giers-u, Sarayewo, le 12 Octobre 1880, 1. 60)

Након поновног увођења функције цивилног адлатуса, у септембру 1882, његове ингеренције су биле, очито, знатно шире.

12. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 829, Copie d' note de l' Adlatus du Gouverneur Civil en Bosnie et en Herzégovine, baron Iovanovitch au gerant du Consulat de Russie, en date de Sarayewo, le 27 Fevrier (11 Mars) 1879. 1. 3.

13. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 829, Copie d' un rapport du conseiller honoraire Lodyginsky a S. S. M. de Novikow, Sarayewo 3/15 III 1880, 1. 2.

14. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 829, N. Lodyginsky – de Giers-u, Sarayewo, 3/15 III 1880. 1. 1.

15. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 829, N. Lodyginsky – de Novikow, Sarayewo, 3/15. III 1880, 1. 2.

јево временски се подударао са доласком дописника *Новог времена* и неких других листова у Русији, Павла Ровинског, чији су чланци против окупације Босне и Херцеговине засигурно били познати аустроугарским властима.¹⁶⁾ Присуство ове двојице Руса у Сарајеву морало је изазвати подозрење власти. Зато су обојица били предмет занимања полиције.¹⁷⁾ И док је за протјеривање Ровинског из Босне била потребна само једна интервенција Заједничког министарства финансија везано за оцјену његовог дописа у *Новое время*, дотле је Ладиженски остао у Сарајеву као званични руски представник. Како је он ријешео свој статус, из расположиве грађе није могуће сагледати. Чињеница је да никада није добио статус конзула, већ је остао само вршилац те дужности.

Неријешен статус руског конзулата у Сарајеву битно је утицао на то да његов повјереник није био у стању да редовно доставља своје политичке извјештаје. Ладиженски је од самог почетка знао да те извјештаје не смије слати у Беч посредством аустроугарске поште, а није имао посебног курира за то. Овај конзулат се тако нашао у својеврсној изолацији. Његов представник није могао да редовно остварује »приватне односе са представницима власти и локалним становништвом«. Сви његови покушаји да се приближи цивилним и војним властима остајали су без нарочитог успјеха, док су »жители, без обзира на звање и религију систематски избјегавали контакте са конзулатима бојећи се да ће на себе навући подозрење окупационе власти.«¹⁸⁾ Анализирајући разлоге изолованости руског конзулата, Ладиженски је покушао поредити свој положај са положајем енглеског, њемачког и француског конзула. Закључио је да се и они налазе у деликатном положају. Међутим, њихову предност је видио у томе што су они те дужности обављали још у вријеме османске управе и што су били »свједоци сарајевске и мостарске револуције и наступања аустроугарске армије у јулу 1878. године.«¹⁹⁾ Захваљујући томе, ови конзулати су могли да без ичије помоћи дјелују и расуђују о локалним појавама. За разлику од ранијих руских конзула у Сарајеву и Мостару, Ладиженски је процјењивао да су блискост језика припадника све три велике народне скупине у Босни и јединство религије са Србима изазивали неповјерење аустријских власти према Русима.²⁰⁾

Прикупљање података о земљи и људима Ладижински је вршио опрезно, посредством званичних власти и јавних гласила. Како сам пише,

16. В. И. Фрейдзон *Корреспонденцији Павла Ровинског о сопотивлении в Боснии австрийской оккупации в 1878 году*, »Научни скуп: Отпор аустроугарској окупацији 1878. године у Босни и Херцеговини«, АНУБиХ, Посебна издања, књ. XLIII, Одј. друшт. наука, књ. 8, Сарајево 1979, 193–201.
17. Томислав Краљачић, *Мјере аустроугарске управе у Босни и Херцеговини на сузбијању руских утицаја у првим годинама окупације*, Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ, бр. 27, Сарајево, 1987, 69–71.
18. АВПР, ГА у–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладъженскій – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 фебруара 1880, л. Г'.
19. Исто, 1. 2.
20. Исто.

однос са »локалним властима и становницима ограничавао се на општеприхваћене учтивости не прелазећи у ближе познанство.«²¹⁾ Овакав начин дјеловања резултирао је рјеђим контактима са претпостављеним у Петербургу и Бечу. Ти су се контакти, изгледа, одвијали, углавном, телеграмским депешама.²²⁾

Ни руска амбасада у Бечу није била у сталном контакту са конзулатом у Сарајеву. Тамошњи амбасадор Ј. П. Новиков је повремено у својим извјештајима Министарству иностраних послова обухватао и проблематику Босне и Херцеговине, уколико је она била предмет расправе највиших органа Монархије. Међу њима, свакако, значајно мјесто заузима извјештај упућен државном секретару Н. К. Гирсу од 5. (17) новембра 1879. године.²³⁾ У њему се Новиков осврнуо на приједлог Закона о управи Босном и Херцеговином, који се тих дана нашао на дневном реду парламената у Бечу и Пешти.²⁴⁾ Аутор извјештаја је изнио основну садржину овог закона, задржавши Гирсову пажњу посебно на проблему самофинансирања Босне и Херцеговине. Он наводи да је влада инсистирала да трошкови окупираног подручја морају бити обезбијеђени из земаљских прихода, а ако би се показало да је то немогуће, текући трошкови администрације били би покривени из заједничког буџета. Према овом извјештају, од принципа самофинансирања биле су изузете жељезнице, јавне зграде, царинска надлештва и још неке институције, чији би статус био регулисан посебним законима двају законодавних тијела. Новиков је запазио да је овај закон аустроугарске врхове ставио пред три рјешења статуса окупираног подручја: аутономију Босне и Херцеговине, њено припајање Далмацији, тј. цислајтајској половини Монархије или, пак, подјелу окупираног подручја тако што би Босна припала земљама круне Св. Стефаана, а Херцеговина Аустрији. Руски амбасадор је примијетио да се аустроугарска влада »није усудила да пресуди о будућности те се сакрила иза садашњег привременог стања«, у којем се нашао Босна и Херцеговина. Посебно мјесто у извјештају добили су расправа о пројекту Закона у пештајском парламенту и иступање опозиције, која је одлучно устала против овог закона. Новиков је отворено изиосио неодржив став Хабзбуршке Монархије око анексије, подвлачећи »слабости међународног темеља на којем почивају права њене владавине у Босни и Херцеговини«, који је Порта могла сваког момента довести у питање.²⁵⁾

21. Исто 1. 2'.

22. Примјера ради, међу доступном грађом сачуван је телеграм Ладиженског од 28. јула (по старом календару) 1879. године у којем обавјештава о узроку и посљедицама пожара у Сарајеву. (АВПР, ГА у-А2, 1879, д. 829, л. 4/.

23. АВПР, Ф. Канцеларија, 1879, д. 144, Novikow – de Giers-u, Vienne, 5/17 Novembre 1879, 1. 628–630.

24. О историјату овог закона види: Џевад Јузбашић, *О настанку паралелног аустријског и угарског закона о управљању Босном и Херцеговином из 1880. године*, Радови АНУ-БиХ, књ. XXXII, Одј. друшт. наука, књ. 11, Сарајево 1967, стр. 163–196.

25. АВПР, Ф. Канцеларија, 1879, д. 144, Novikow – de Giers-u, Vienne, 5/17 Novembre 1879, 1. 629'–630.

Новиков је запазио да се аустроугарске власти у Босни и Херцеговини осјећају несигурним. Посебно је био изражен страх од вањских утицаја. Повјерљивим каналима до њега је дошла вијест како локалне власти пажљиво прате кретање страних лица у Босни и Херцеговини. Према истом запажању, ова сумњичавост је била мотивисана увјерењем да се »ради о емисарима било славјанских комитета, било партије талијанске акције.« Страх Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини био је подстрекаван и од стране штампе, која је у односима Србије, Бугарске и Црне Горе видјела опасност за бечку политику. Управо зато Хајмерле је стално инсистирао на неопходности смиривања ситуације на основама Берлинског трактата.²⁶⁾

Сагледавајући аспекте рада конзулата, Ладиженски је одлучио да свој рад у Сарајеву прилагоди постојећим условима и да својим поступцима не изазива неповјерење локалних власти. За то вријеме стрпљиво је прикупљао податке о свим значајнијим акцијама власти. Када је у јануару или фебруару 1880. од својих претпостављених добио одобрење да своје извјештаје лично достави у Беч, прикупљене податке је срочио у десетак извјештаја, датиравши их све од реда једним датумом: 29. фебруара 1880. и адресиравши их на име помоћника министра иностраних послова и директора Азијског департмана Николаја Карловича Гирса. У попутном акту молио је Гирса да му опрости што су извјештаји сажети, јер се односе на цијелу 1879. годину. Осим тога, он се жалио да је било врло тешко доћи до појединих података. Радећи у земљи у којој »нема политичког представништва, слободе штампе, чак ни друштвеног живота, гдје је влада у највећем степену подозрева, а већина житеља се још није опоравила од страха стране агресије...«, посматрач је присиљен да се ограничи на ситније податке који до њега доспијевају случајно и без икаквог система-закључује Ладиженски.²⁷⁾ Он је био увјерен да његови извјештаји презентирају резултате активности окупационог система током годину и по дана, за које вријеме је влада у Бечу припремила програме административног и економског преображавања Босне и Херцеговине.²⁸⁾

Све извјештаје Ладижински је груписао по одређеним проблемима: непосредни поступци окупационе власти, успостављање судске власти, порески систем, економски односи, финансије, комуникације, рударство, запосједање дијела новопазарског санцака, репатријација избјеглица и покушај успоставе кметских односа, однос режима према појединим скупинама становништва, просвјетна политика итд.

Свој први извјештај Ладиженски је посветио питању на који начин је успостављен ред и мир у Босни и Херцеговини након што је у октобру

26. Исто, л. 630–631.

27. АВПР, ГА у–А2, 1880, д. 830. Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 фебруара 1880, л. 3'–4'.

28. Исто, л. 4'.

1878. сломљен покрет отпора. Окупациона власт је те задатке дефинисала овако: 1. организовање жандармеријског корпуса; 2. Елиминисање разбојништва у земљи и 3. разорување становништва.²⁹⁾

За основу формирања жандармеријског корпуса окупационом систему је послужило постојећи аустроугарски закон, с неким измјенама које су имале циљ да ове прописе прилагоде локалним условима.³⁰⁾ Руски конзулат је тада располагао информацјом да је овај корпус бројао 3200 људи.³¹⁾ Основни кадровски потенцијал чинило је 200 људи, који су раније били жандарми у Хрватској и војној крајини. У службу су били поново примљени бивше турске заптије,³²⁾ који су одиграли изузетно значајну улогу у овом корпусу, с обзиром на то да су били добри познаваоци земље и народа. Жандармеријски официри и командири жандармеријских станица били су узети из редова официра аустроугарске армије, док су бивши турски жандармеријски официри били примљени у овај корпус с подофицирским чиновима. Новоформирани корпус је одмах добио тежак задатак. Требало је да, уз армију, успостави ред и мир. Док је армија била заузела градске пунктове, ни издалека није могла спријечити разна убиства, крађе, пљачке и пожаре, који су се појављивали у свим окрузима. У појединим крајевима постојале су цијеле чете које су спречавале успостављање аустроугарске власти. Коначно умирење села, посебно у забаченим планинским крајевима, требало је да обави жандармерија успостављањем система својих станица. Помоћ жандармерије у том погледу била је изузетно велика. Ладиженски наводи да је само у току девет мјесеци, од октобра 1878. до јула мјесеца 1879. године, било регистровано више од 50 разних преступа. Жандармерија је за то вријеме похватала и предала војном суду 160 људи, од којих је 35 било осуђено на смрт и стријељано, док су двојица – убице талијанског конзула Пероа – били објешени. Без обзира на свестрано ангажовање жандарма и у јулу 1879. било је евидентно постојање разбојника. И тада је Земаљска влада издавала строга наређења за њихово уништење.³³⁾

Паралелно с борбом против разбојништва, окупацијске власти су проводиле добровољно и насилно разорујавање становништва. Свим житељима Босне и Херцеговине било је наређено да у одређеном року најближим властима предају своје оружје. Ова мјера је била праћена

29. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 фебруара 1880, л. 5.

30. Види: Provisorisches Statut für das Gendarmeriecorps in Bosnien und der Hercegovina, odobren carskom naredbom od 4. marta 1879 (Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze Verordnungen und Normalweisungen 1878-1880, I Band, Wien 1880, 418-459).

31. Усп. Т. Краљачић, *Калајев режим...*, 456.

32. Види: Ибрахим Тепић, *Османска војска и полцијна у босанском вилајету од педесетих до седамдесетих година XIX вијека*, Годишњак Друштва историчара БиХ (ГДИ БиХ), XXXVII, Сарајево 1987, 113-115.

33. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 фебруара 1880, л. 5-6.

пријетњама строгим кажњавањем свих оних код којих би, након истека датог рока, било пронађено оружје. У градовима је разоружавање било проведено без посебних тешкоћа. Неким од »почасних муслимана«, који нису учествовали у покрету отпора против окупације, било је »дозвољено сачувати наслијеђено породично оружје«. Међутим, по селима, а посебно у пограничним окрузима, разоружавање је текло врло споро.³⁴⁾ Током цијеле године представници власти, војска и жандарми вршили су систематске претраге. У неким мјестима је долазило до сукоба, те су неки од житеља били ухапшени. У тим претрагама пронађено је оружје разних врста: пиштољи, ханшари, сабље, бајонети, пушке разних система, муниција, једна турска застава, чак и један топ, скривен под водом у ријечи. Сво ово оружје било је скривено по кућама, у земљи, у воћњацима, баштама, на гробљима и у џамијама. Процес разоружавања био је завршен тек у мају 1879, откад до руског конзулата нису стизале вијести о његовом проналажењу.³⁵⁾ Тако успостављени мир, према Ладиженском, није гарантовао његову трајност. Он је извор сукоба видио у међувјерским размирицама, посебно у региону Бугојна, гдје је на католички Божић (25. XII) 1879. дошло до сукоба између католика и муслимана. Инцијатор сукоба, према Ладиженском, били су католици, који су, наводно, напали на муслимане, претукли 30 људи, а једног ранили. Тамошњи жандарми су, умјесто да спрјече нападаче, стали на њихову страну. Када се туча завршила, муслимани су се писмено пожалили властима, овјеривши своју жалбу са 150 потписа и посебним куриром упутили је у Сарајево. Ладиженски је сматрао да је потенцијални извор несигурности био и у оживљавању хајдучије у југоисточној Босни – у околини Фоче и Чајнич.³⁶⁾

Успостављању судске власти у Босни и Херцеговини руски конзул је посветио посебан извјештај. Он почиње констатацијом да је до распада османског судског система дошло у »вријеме револуције у Босни и Херцеговини јула 1878. године« – како он назива покрет против окупације. По овим вјестима, многи од бивших судских чиновника су учествовали у покрету отпора и зато су након његовог угушења морали побјећи из земље. Након успостављања окупацијске власти, Влада је наредила да на нивоу округа постојећи војни команданти – дивизиони генерали, у улози мутесарифа, а у кајмакамлуцима локални војни заповједници у улози кајмакама, »преузму на себе обављање судских обавеза«. О обављању ових функција Ладиженски је разговарао с аустријским официрима, који су му изјављивали да су османски закони, по којима они суде, врло квалитетни и да заслужују позитивну оцјену. Увјеравали су да су судије за вријеме османске управе сами били пристрасни и неправедни и да за то не треба окривљивати саме законе. Овако организовано

34. Исто, I. 7.

35. Исто.

36. Исто, I. 8-8'.

судство у Босни и Херцеговини трајало је до јануара 1879. године, када је изашла наредба о успостављању окружних (*meclis-i temizî*) и котарских (*meclis-i daâva*) судова за грађанске, кривичне и трговачке спорове. И ови судови имали су судити према важећим османским законима. При томе је наређено слjedeће: 1. У Сарајеву има бити установљен виши апелациони суд за рјешавање жалби на одлуке окружних и котарских судова; 2. За судије окружних судова и надзора котарских судова имају бити именовани царско-краљевске судије. Њима, по потреби имају бити придодати и други чиновници; 3. Окружни судови су у потпуности независни од административних власти. 4. Рјешавање спорова у области односа међу супружницима, питање насљедног права и сл., као и до тада, остављено је у надлештву конфесионалних општина (православне, муслиманске, католичке и јеврејске). Ове општине ће се држати сопствених прописа и овај указ то није нарушавао; 5. Јурисдикција конзулата остаје и даље на снази. Код грађанских и кривичних парница у окружним и котарским судовима, поред крунских судија, налазили су се и представници народа (порота), од којих је једна половина била из редова муслимана, а друга из редова хришћана. Порота је имала одлучујући глас у доношењу пресуде и била је плаћена из државне касе.³⁷⁾

У јулу мјесецу 1879. објављен је у Бечу разрађени кривични закон, који је ступио на снагу у септембру исте године. У исто вријеме, у Сарајеву је формиран виши апелациони суд.³⁸⁾

Руски конзулат је пратио и рад судова у пракси. Ладиженски тврди да су судови предмете рјешавали споро. Једна жалба је могла чекати на рјешавање по 8 до 10 мјесеци. Било је случајева губљења судске документације. Руском конзулу је највише сметало то што аустроугарска власт није увела институције трговачког суда (тицатет). Он је увјеравао Гирса да је овај суд за вријеме османске владавине радио брзо, једноставно и без икаквих формалности. Био је увјерен да је овај суд био неопходан управо у вријеме када су се домаћи трговци нашли у тешком положају. Власти се, међутим, нису освртале на захтјеве трговаца, те су трговачке парице повјерене редовним судовима.³⁹⁾

Тешкоће у раду судова произлазиле су, између осталог, и из недостатка катастра у Босни и Херцеговини. По свједочењу Ладиженског ова институција је добро функционисала за вријеме османске владавине. У Сарајеву је постојала посебна канцеларија која се бавила регулисањем промета некретнинама путем насљеђа, путем продаје, поклона и сл. Међутим, приликом уласка аустроугарских трупа у Сарајево, ађутант генерала Филиповића је, након заузимања Конака, у којем се ова установа налазила, наредио да се избаци све књиге и архива катастарског уреда, а

37. АВПР, ГА у-А2, 1880, л. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 II 1880, л. 9-10.

38. Исто, л. 10'.

39. Исто, л. 11-11'.

потом је цјелокупни материјал био продат »на вагу« сарајевским Јевејима, који су то даље распродали трговцима. Према истом свједочењу и након 18 мјесеци у трговинама је роба била замотавана у катастарске документе. Када су крајем 1879. у Босну стигли чиновници аустроугарског катастра с намјером да састављају попис и оцјену некретнина, сами су изражавали жаљење што су уништене катастарске књиге и документи. Они су с правом тврдили да је за састављање нових књига потребно много новаца и времена.⁴⁰⁾

Извјештавајући о економској ситуацији у Босни и Херцеговини, Ладиженски је дошао до закључка да је она након окупације постала сложене нија.⁴¹⁾ По његовом мишљењу, на то су, прије свега, утицали природни фактори. У јесен 1878. забиљежене су поплаве, док је сушно љето 1879. изазвало неродицу. Истовремено је, усљед сточних болести, био угрожен сточни фонд. Пожар у Сарајеву од 8. августа 1879. још више је погоршао стање. Уз све то, окупациони систем је својим фискалним мјерама утицао на погоршање социјално-економске ситуације на окупираном подручју. Задржавши османски порески систем, нова власт је предузела сљедеће мјере: 1. Замијењено је прикупљање десетине у натурн новчаним износом на основу процјене; 2. Увећане су таксе за печате; 3. Повећан је државни градски порез. Тако је град Сарајево за вријеме османске управе плаћао око 10000 гулдена, а сада је тај износ повећан за око двадесет пута и достигао је цифру од 200000 гулдена.⁴²⁾

Прикључивање Босне и Херцеговине заједничком царинском подручју, које је улиједило 1. јануара 1880. године,⁴³⁾ Ладиженски је прокоментаришао као продужавање аустроугарске царинске линије према Србији, Турској и Црној Гори и примјену извозно-увозне царине, која је далеко премашивала раније важећу царинску стопу из османског времена. То има за посљедицу угрожавање босанскохерцеговачке трговине. Као примјер за то конзул наводи случај Сарајева. Тај град је раније важио за трговачки центар у који је из Трста и Метковића стизала колонијална роба (кафа, рижа, шећер). Ту је она складиштена, а затим дистрибуирана у друге градове. С новом царином све је поскупјело. »Скупоћа се оразила на сваку породицу« – пише Ладиженски. Колонијална трговина је до те мјере престала да су многе трговачке фирме дошле у кризу. Била је доведена у питање трговина са источnobалканским тржиштем. У застоју

40. Исто, л. 12-12'.

41. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладиженский – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 фебруара 1880, л. 13-19'.

42. Исто, л. 13-13'.

43. Die Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in das Gemeinsame österreichisch-ungarische Zollgebiet, Österreichische Osthefte, Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, Jahrgang 30, Wien 1988, 196-211.

Види подробно: Цевад Јузбашић, *О укључењу Босне и Херцеговине у заједничко аустроугарско царинско подручје*, Прилози Института за историју, год. XVIII, бр. 19, Сарајево 1982, 125-161; Исти,

се нашао промет са Бугарском, Албанијом, Цариградом и Солуном. Босански муслимани, а добрим дијелом и хришћани били су навикли на многе производе Истока. Памучне, вунене и свилене тканине, теписи и многи други производи допремани су раније из Сирије, Бугарске, Арабије и Персије. У ове крајеве је стизала и јефтина индустријска роба из француских и енглеских фабрика. Центар те трговине био је Солун. Доласком окупационе власти и увођењем нових царина ова трговина је почела опадати. Предвиђало се чак да би могла потпуно престати. Конзул је с правом тврдио да је нова власт била чврсто одлучила да овим мјерама принудно оријентише Босну и Херцеговину на аустроугарско индустријско тржиште с центрима у Бечу, Будимпешти и Прагу, чија роба није имала квалитет и није могла наћи купца у Европи.⁴⁴⁾

Поред обећања босанскохерцеговачких власти да ће прикључивањем заједничком подручју ови крајеви доживјети благостање које доноси велико слободно тржиште, Ладиженски је на примјеру града Сарајева доказивао супротно. Он је биљежио да је у овом граду владала огромна скупоћа и недостатак роба. Посебно су били скупи брашно, месо, дрва и увози производи. Он је прорачунао да су ови артикли били четри пута скупљи у односу на цијене прије окупације. Жалио се на скупу радну снагу. Чиновници су, поред знатних зарада, изражавали незадовољство скупим животним условима. Они су Ладиженског увјеравали да је у Сарајеву »живот био скупљи него у Бечу«. Неки од тих чиновника, посебно они из нижих категорија, бавили су се зеленаштвом, с циљем да поправе свој материјални положај. Од становништва су куповали све што се нудило. Домаће становништво у Сарајеву живјело је врло биједно. Град је личио на огромно згариште. Два кварта у падинском дијелу била су разрушена бомбардовањем у августу 1878, а након пожара 1879. њима се придружио добар дио низијског дијела града. Недостатак средстава није дозвољавао обнову. Један број трговаца – погорелаца напустио је град и преселио се у Београд још током 1879. Други су били спремни да то учине ако се стање не би поправило. Конзул је већ тада евидентирао долазак њемачких Јевреја. Наводно, они су се насељавали умјесто одсељених српских трговаца. Досељеници су се сами називали »пионирима европске цивилизације«.⁴⁵⁾

Ладиженски је изражавао увјерење да је тада било најтеже »нижем слоју муслиманског становништва« у Сарајеву. Они су се за вријеме османске владавине бавили разним занатима и живјели у својим кућама. Доласком нове власти доспјели су у незавидан положај. Војна команда је наредила да се, мимо ранијих искустава, војска смјести у самом граду. Распоређивање војника по објектима није вршила сама команда, већ је ј ј посао био повјерен градском поглаварству. Међутим, градоначелник

44. АВПР, ГА у–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 фебруара 1880, л. 14–15.

45. Исто, л. 15–17.

је уз помоћ својих пријатеља успио да богатије грађане или сасвим ослободи, или на неки други начин обезбиједи од обавезе смјештања војника у њиховим стамбеним кућама. Тако је »сво бремене те срамне натуралне обавезе пало на сиромашно покорно становништво – занатлије, власнике малих кућа«. Пошто су на тај начин били истјерани из својих кућа, ти су људи заједно са својим породицама били присиљени да се мјесецима потуцају по кућама своје родбине и познаника, живећи тако у скупинама од по неколико породица. По увјерењу извјештача, то је нарушило традиционални породични живот тих људи и у моралном погледу оставило неизбрисив траг, јер је тиме нарушено правило о неповредивости животног простора жене – муслиманке.⁴⁶⁾

Смањивање аустроугарског гарнизона у Сарајеву ишло је врло споро, а тиме су и војници споро исељавани из кућа грађана. Војска је оставила трагове свог присуства у цијелом граду. Лако грађене куће, обично од ћерпића и шпера, војници су готово у потпуности уништавали. Све што се могло употријебити као огрев, они су узимали. Штете настале на тај начин ријетко су надокнађиване власницима кућа. Ладиженски је запазио да је неадекватан и неуслован смјештај нижих социјалних категорија становништва резултирао појавом болести и »постепеним умирањем«. Сарајевски муслимани су сматрали највећом бруком и »божијом казном«, »уношење од стране окупаторских војника, официра и чиновника јавног разврата у њихове породице, које су до сада остале часне и неповријеђене од стране тог друштвеног зла.«⁴⁷⁾ Вијести које су до руског конзулата стизале из унутрашњости земље потврђивале су оно што се дешавало у Сарајеву. Сточна болест је харала на све стране, док је у многим окрузима владала права глад. Тако су власти, умјесто да убиру порезе морале одавде стално да достављају новац како би житеље спасили од смрти и глади.⁴⁸⁾

Извјештавајући о финансијском положају окупираног подручја, Ладиженски наводи да је још за вријеме османске управе однос између прихода и расхода у босанском вилајету био у несразмјери.⁴⁹⁾ Не рачунајући приходе од царина, који су директно слани у цариградску касу, укупан доходак вилајета износио је 5 милиона гулдена, док су, истовремено, расходи достигали 7 милиона гулдена. На тај начин, дефицит покрајине прорачунаван је на 2 милиона гулдена. У руском конзулату су покушавали да дођу до података о стању прихода и расхода у условима окупационе власти у току друге половине 1878. и 1879. године. Међутим, по ријечима Ладиженског, »било је тешко доћи до тачних података; они се чувају као тајна, мада је познато да су они знатни«. Он је писао да се такви

46. Исто, л. 17'–18.

47. Исто, л. 18–19.

48. Исто, л. 19–19.

49. АВПР, ГА У–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29. II 1980, д. 24–31.

подаци чувају у Министарству рата. Ту су обрачуивани расходи за издржавање војске, њеног снабдијевања и неке инвестиције, као што су изградња касарни, војних болница и интендантских магацина. Међу земаљске расходе конзул је убрајао и трошкове изградње ускотрачне жељезничке пруге од Босанског Брода до Зенице, као и трошкове изградње путне мреже. Такав његов став је произилазио из увјерења да је изградњу ових објеката окупациона власт обављала не из увјерења да помогне народу, већ из сопствених потреба. Отуда је он оцјењивао да су велики инвестициони радови исувише крупан залагај за окупаторску власт. Квалитет изведених градњи, по његовом схватању, није био до краја добар. Замјерао је војним властима што су у Сарајеву војни логор лоцирали на ливади с десне стране Миљацке, напустивши традиционално мјесто гдје је боравила војска у османско вријеме. Стару локацију војног логора на брду Горица Ладиженски је сматрао изузетно повољном из разлога што је то мјесто које је било сухо, што су ту постојале урађене стазе и што се у близини налазио извор. Ново мјесто за логор сматрао је неповољним, јер је влажно, пуно глине која није дозвољавала исушивање вода које су се сливале са сусједних брегова. На крају, то мјесто није препоручивали ни аустроугарски војни љекари, управо због влажности. За нови логор се тврди да је изузетно скуп, али су објекти, грађени у зимском периоду, били неповољни за становање. Војници, смјештени у њему, често су обољевали, а новоосновано војно гробље брзо је попуњавано.⁵⁰⁾

Ладиженски је сматрао да је и у Мостару мјесто за војни логор неповољно. Ни овдје није кориштено старо мјесто за смјештај војске. Логор је био лоциран на отвореном простору, не водећи рачуна да је у зимском периоду у Мостару изузетно снажна бура. Тако се десило да су тек саграђене баракe одмах остале без кровова.⁵¹⁾

Новоизграђену жељезничку пругу од Брода до Зенице Ладиженски је сматрао значајним подухватом. За разлику од њој паралелног друма, чија је изградња коштала 9 милиона гулдена, ова пруга је изграђена за свега три милиона гулдена. Он је био обавијештен да су постојала размимоилажења између Заједничке владе, аустријске, мађарске и Земаљске владе у Сарајеву око продужетка изградње жељезничке пруге од Зенице до Сарајева. Био је информисан да је вођена бесконачна преписка између ових институција око извора финансирања и техничких рјешења ове пруге. И даље су вођене расправе око тога да ли ову дионицу треба градити са нормалним или уским колосијеком. Ни сам Виртенберг није крио своје незадовољство спорим рјешавањем овог проблема. Новоизграђена жељезничка пруга је, такођер, имала своје недостатке. Грешком инжењера, мост преко Саве био је постављен сувише близу нивоа ријеке, те је морала бити обустављена паробродска пловидба Савом. Због тога је

50. Исто, л. 25–26.

51. Исто, л. 26–26'.

било неопходно дограђивати носаче и подићи ниво моста. Ни саобраћај пругом до Зенице није био одмах стављен у експлоатацију.⁵²⁾

Железничка пруга од Добрљина до Бањалуке, изграђена 1872. године, за вријеме устанка 1875-78. није била у експлоатацији. Вршилац дужности руског конзула је сматрао да је њен највећи недостатак што није била спојена са мрежом аустроугарских железница преко Сиска. Истовремено, он је процјењивао да би процес окупације Босне и Херцеговине у том случају текао далеко лакше. Међутим, и тада и сада успостављању те везе између Новог и Сиска противили су се Мађари.⁵³⁾

Далеко најважнијим подухватом у економском, административном и стратегијском смислу Ладиженски је сматрао изградњу друма од Метковнћа, преко Мостара до Сарајева. Он је био увјерен да се њиме Сарајеву »отварао најближи излаз на море и најјефтинија веза са цијелим свијетом«. Овај друм, који је експлоатисан посљедњих деценија османске владавине, био је дијелом реконструисан, а дијелом поновно изграђен.⁵⁴⁾ Инжењери су изузетно добро ријешили успоне и падове, галерије, просјеке, железне мостове и сл. Једини недостатак на цијелој траси пута налазио се на прелазу прако Иван-планине, гдје је била остала стара траса. Сва настојања поглавара Земалске владе да код надлежних фактора испослује за то потребна средства остајала су без резултата. О тешкоћама на које не наилазио око обезбјеђења ових средстава Виртенберг је отворено разговарао са Ладиженским у официрском клубу, наводећи да му је за изградњу дионице пута преко Иван-планине потребно свега 300000 гулдена. Од осталих друмских саобраћајница, Ладиженски је посебно издвајао пут Сарајево-Вишеград, чија је изградња била уско повезана с аустроугарским запосједањем дијела новопазарског санцака у септембру 1879. За пошту и телеграф, у руском конзулату су сматрали да представљају локалне установе које најбоље раде.⁵⁵⁾

Оцјењујући активност аустроугарских власти у области рударства, Ладиженски тврди да је ту врло мало учињено. Мада је новим господарима било познато да је окупирано подручје врло богато рудама, за првих 18 мјесеци у тој области још није било конкретних акција. Руски конзул наводи да је још за вријеме османске владавине француски предузимач Фелкнер, који је одавно живио у Аустрији, са фрањевцима крешевског самостана потписао уговор о истраживању рудног богатства на подручју које је припадало овом самостану. Тај уговор је имао своју правну основу у османском рударском закону. Од тада је Фелкнер поку-

52. Исто, л. 26'-28.

53. Исто, л. 28.

54. Исто. О изградњи друма од Мостара до Сарајева у току седме и осме деценије XIX вијека види: Ибрахим Тепић, *Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека до аустроугарске окупације*, Прилози Института за историју, год. XVII, бр. 18, Сарајево, 1981, 50-54.

55. АВПР, ГА У-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский - Н. К. Гирсу, Сарајево, 29. II 1880, л. 28-29.

шавао да оснује предузеће за експлоатацију руда, али му то до овог времена није пошло за руком. Одмах по успостављању аустроугарске власти, Фелкнер је затражио одобрење за почетак радова. Без обзира на изузетно снажну подршку француског конзулата, био је одбијен с образложењем да нова власт није обавезна поштовати одредбе турског рударског закона. Од њега је затражено да се повинује аустроугарском рударском кодексу. До почетка 1880, ова компанија, иза које је стајао знатан иовчани потенцијал паришких привредника, није дала сагласност за потписивање уговора са Аустро-Угарском. Ладиженски до тада није био обавијештен да ли за босанске руде постоји интерес неких фирми из Моинархије. Он извјештава да су у љето 1879. извршена само геолошка испитивања босанских руда.⁵⁶⁾

За разлику од рудних богатства за чију је експлоатацију био неопходан велики капитал, који се споро враћао, експлоатација босанских шумских комплекса отпочела је одмах након доласка нових управљача. Шумски комплекси су и даље остали власништво државе, вакуфа, градских и сеоских општина. Становништво се користило ранијим правом на сјечу, те је од успостављања нове власти започела експлоатација шума на свим мјестима до којих се могло доћи било каквим путем. Ова експлоатација је вршена без икакве контроле, а о узгоју младих стабала није вођена брига. Велике штете шумским комплексима и тада су наносила козија стада. Ладиженски је подвлачио да ће богати шумски фонд Босне оваквим нерационалним кориштењем ускоро бити уништен. »Такав је сада изглед Херцеговине. Таква је будућност планинских крајева Босне« – закључује он. Додуше, власти су у складу са законом о шумама и ради обезбјеђења шумске десетине и шумских такса, у љето 1879. издале наређење да у сваком котару мора постојати по један надзорник-коњаник и по један до четворница шумара, одабраних искључиво из реда домаћег становништва. И једни и други су добили одобрење да носе ловачко оружје. Истовремено је наређено убирање шумске десетине и шумских такса за све оно што се износило из шуме, изузев дрвета. Међутим, ускоро иза те наредбе избио је пожар у Сарајеву. Било је неопходно омогућити људима поправку кућа и дућана, градити привремене објекте и сл. Зато је Земаљска влада тек издате наредбе ставила, привремено, ван закона. Та привременост у кориштењу грађевинског и огревног дрвета продужила се и на 1880. годину.⁵⁷⁾

Посебан извјештај Ладиженски је посветио питању запосједања дигела иовопазарског санцака (Прибој, Пријепоље и Пљевља) од стране

56. Исто, л. 29–30'.

57. Исто, л. 30. Усп. Бранислав Беговић, *Развојни пут шумске привреде у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе (1878–1918), са посебним освртом на експлоатацију шума и индустријску прераду дрвета*, АНУБиХ, Дјела, књ. LIV, Одј. друшт. наука, књ. 31, Сарајево 1978.

аустроугарских снага.⁵⁸⁾ Он је увјеравао Н. К. Гирса да су се за провођење у праксу овог дијела Цариградске конвенције (21. IV 1879) окупационе власти дуго времена припремале, уз ослушкивање сваке вијести која је стизала у Босну из новопазарског санцака и са простора на којем су живјели Албанци. Аутор извјештаја увјерава да су се аустроугарске власти плашиле Албанаца и да због тога нису смјеле запосјести Бијело Поље, како се у прво вријеме претпостављало, већ су се зауставиле у Пријепољу. Он је преносио увјерења, властима врло блиских енглеског и њемачког конзула, који су тврдили да ово запосједање неће проћи без крвопролића и компликација. Наводно, овдашњи војни кругови су управо то и прижељкивали. Ширили су гласине да су незадовољни закљученом конвенцијом и да ће, у случају да наиђу на било какав отпор од стране османске војске, локалног становништва или албанских добровољаца, цијели регион освојити. Међутим, у пракси се то није остварило. Запосједање је проведено у септембру 1879, без неких тешкоћа. Изузетак је био један случај у околини манастира Бања код Прибоја. Извјештач тврди да су турске власти тада биле у праву, али да су попустиле пред аустроугарском пријетњом да ће употрежити силу. Ово успјешно провођење у праксу одредаба Априлске конвенције Ладиженски приписује турском комесару, генерал-мајору Хусни-паши. Овај генерал је стигао у Босну у јулу 1879. и ту се задржао дуго времена, под изговором да преговора са локалним властима о враћању Турској муниције и опреме. Ладиженски га описује као врло образованог, крајње суздржљивог и у комуницирању опрезног човјека. У Сарајеву је успио да се наметне Виртенбергу, да опрезно води преговоре и истовремено убиједи цариградску владу да се потруди и свој утицај у Санцаку употрежи како би локалне власти и становништво аустроугарске снаге прихватили мирно, као резултат међународног уговора који има султанску санкцију.⁵⁹⁾

О проблему заузимања новопазарског санцака Ладиженски је разговарао с бароном Виртембергом, који је сасвим отворено аустроугарске циљеве у овим крајевима дефинисао као »забијање клина између Србије и Црне Горе како никада не би било допуштено међусобно зближавање двију кнежевина на штету Хабзбуршке Монархије«.⁶⁰⁾ Како је аустроугарска војна власт била увјерена да је овим почео њихов поход ка Солуну, познаваоци прилика у Сарајеву увјеравали су руског представника да се заузимање долине Лима и Ђехотине тешко може називати стратеш-

58. АВПР, ГА У-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 II 1880, л. 36–39. Детаљније: Касим Исџвић, *Аустроугарско запосједање новопазарског санцака 1879. године*, Годишњак Историјског друштва БиХ, IX, Сарајево 1957, 109–137. У новије вријеме, питању Цариградске конвенције и њеног провођења пажњу је посвећивао Мустафа Имамовић (Мустафа Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички развитак Босне и Херцеговине од 1878. до 1914*, Сарајево, 1976, 17–20).

59. АВПР, ГА У-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладиженский – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 II 1880, л. 36–38'.

60. Исто, 38'–39.

ком предношћу, јер је то подручје од Косова одвојено не само планинским масивом, већ и према Аустро-Угарској нерасположенним »полунезависним албанским становништвом«. Ладиженски је тврдио да се у Санџаку нашло 3000 аустроугарских војника, али да им је положај био врло незавидан. Приликом преговора, Хусни-паша се успио изборити да војници за смјештај не користе куће локалних житеља, како је то учињено у Босни и Херцеговини. Тако је војска била смјештена »у тек саграђеним дашчаним баракама усред негостопримљиве природе...«⁶¹⁾

Проблем репатријације босанскохерцеговачких избјеглица из времена устанка 1875-78. био је једна од важних брига нове окупационе управе.⁶²⁾ Тим питањем аустроугарски представници су се бавили у припреми окупације, у току њеног извођења и након успостављања власти. Руски конзулат је, вјероватно, располагао низом података о броју и положају избјеглица. У извјештају је наведено само то да их је из округа Бихаћ, Бањалука, Травник и из западне Херцеговине било око 80000, да су били у Хрватској и Далмацији и да су власти имале задатак да те људе врате у своја мјеста и успоставе зависност у односу на земљопосједнике. Знано се и то да су неке породице из Босне и Херцеговине, које су биле пребјегле у Србију, биле амнестиране и враћене на своја огњишта. Према истом извору, репатријација избјеглица је почела у фебруару, а завршена у љето 1879. године. Међутим, повратак избјеглица на згаришта својих домова био је попраћен низом проблема. Један од основних састојао се у недостатку хране. Зато је власт била принуђена да се брине о њиховој исхрани до нове жетве. Неки од тих људи били су употребљавани за јавне радове, док су другима давали по 6 крајцара дневно или брашно. Земаљска влада је од повратника захтијевала да се повинују постојећим аграрним прописима и да потпишу уговоре са земљопосједницима. Неки су то, ипак, одбијали. Тако су у марту 1879. то учинили Невесињци. Они су одбили да обрађују своја поља док не буду ослобођени обавеза према посједнику. Тек уз помоћ и убјеђивање власти овај отпор је био сломљен, мада је по ријечима тадашњег управљача Херцеговине, генерала Тодоровића, било тешко очекивати коначно рјешење. Тодоровић је сматрао да је ситуација била сложена самим тим што је сељак требао да пристане на теже услове него што је имао за вријеме османске управе, када се он са земљопосједником могао договорати у зависности од висине рода. Сада је он имао обавезу да одређену количину производа преда посједнику. Сам Тодоровић је био увјерења да је једини излаз било откупљивање сељака у одређеном року. По писању Ладиженског, Тодоровић је у више наврата од својих претпостављених тражио предузимање мјера за откуп кметова. Међутим, сталио је добијао одговоре да је

61. Исто, л. 39-39'.

62. Подробније о проблему репатријације избјеглица: Х. Капић, *Херцеговачки устанак...*, 25-29.

откупљивање немогуће провести у праксу док се не изврши премјер и оцјена земљишта.⁶³⁾

Да би на неки начин приволио бивше избјеглице из источне Херцеговине да прихвате нову власт и старо занимање, обраду земље, а након што су добијено сјеме распродали, генерал Јовановић је дошао на идеју да већи број бивших устаника и њихових вођа укључи у пандурску службу. Пандурима је понуђено по 7 гулдена мјесечне плате и наоружање. Заузврат, они су имали да на позив својих сердара дођу на одређено мјесто и врше службу. Међутим, када су у септембру мјесецу 1879. окупационе власти покушале да изврше реорганизацију пандурских снага, дошло је до чувеног »пандурског пуча«. Питање је да ли ова побуна случајно коинцидира са покретом аустроугарских јединица у новопазарски санџак. Према ономе што је знао Ладиженски, у Херцеговини се побунило 60 пандура који су спалили своје карауле и побјегли у шуму. Покушај регуларне армије да их опколи и уништи остао је без успјеха. Иако је, како пише конзул, погинуло неколико војника, одметници су се повукли у планину. Сви покушаји војске да ликвидира одметнуте групе пандура остајали су неуспјешни. Иако је Ладиженски хронологију ових побуна пандура пратио по времену пристизања вијести у Сарајево, а не како су се они одвијали, чињеница је да је он био информисан о суштини збивања. За пандуре је он везивао активост одметника и почетком 1880. године, око Невесиња и у близини црногорске границе.⁶⁴⁾

До узнемирености усљед нерјешавања аграрног питања није долазило само у Херцеговини. Ладиженски је јављао да је у јесен 1879. године дошло до сељачких немира у Посавини, у близини Брчког. Тамошњи сељаци су одбили да својим беговима плаћају трећину. Ситуација у овим селима се смирила тек након интервенције војне силе. Поред тога што је примијетио незадовољство сељака неријешеним земљишним односима, руски представник је забиљежио и то да су власти стално биле на страни посједника и да су изузетно строго настојале да сељаци-кметови извршавају све своје обавезе према њима. Такве поступке окупационих власти он је оцјењивао као потпуно противрјечне ономе што су прије окупације заступали аустроугарски агенти и агитатори. Чак је, по овом свједочењу, и сам генерал Филиповић тврдио да ће »сва земља посједника отићи сељацима«, што би се могло тумачити као заговарање рјешавања аграрног питања у Босни и Херцеговини. Ладиженски је поставио и једну још недоказану тезу – да су управо из тих разлога сељаци »садејствовали наступу аустроугарске војске«. Он је помало резигнирао закључивао о промјени става власти према сељацима након што је окупација заврше-

63. АВПР, ГА У-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29. II 1880, л. 40-42'.

64. Исти-истоме, л. 44-45'. Опширније о томе: Хамдија Капићић, *Пандурски »пуч« у Невесињу 1879. године*, Годишњак ИД БиХ, VII, Сарајево 1955, 119-140.

на, коментаришући то ријечима: »Сада сељака не требају и слиједи земљопосједнике.«⁶⁵)

За вријеме свог боравка у Сарајеву Ладиженски се посебно занимао односом окупационе власти према домаћем становништву. У вези с тим, он биљежи да је за вријеме окупације и управе барона Филиповића режим настојао да се строгим мјерама и пријеким судовима разрачуна са муслиманским становништвом. Он пише да је сарајевским муслиманима остало урезано у сјећању како су војници пуцали у ненаоружане жене и дјецу, како су опкољавали куће и палили их заједно са укућанима. Тврди да су цијели квартави без потребе били попаљени и порушени. Пријекни судови су, према овом извјештачу, под утицајем неких католика, осуђивали на стријељање оне за које се само сумњало да су учествовали у покрету отпора. Све је то утицало на расположење народа, који се склањао пред силом. Након извјесног времена, режим је увидио да је немогуће владати земљом и народом само уз помоћ војске, полиције и из Монархије доведених чиновника. Зато је покушао пронаћи сараднике у народу. Управо тиме је Ладиженски тумачио прихватање у службу »неколицине познатих муслимана«. Тврди се да су ти људи били примљени на административне функције, у судове и међу градске функционере. Он је био увјерен да је такав поступак власти значио огромну грешку. Свој став је тумачио тиме што је био увјерен да је већина муслимана била прилично независна од Цариграда и није тражила ни положај, ни плату. Један број муслимана још у вријеме руско-турског рата и Берлинског конгреса »ступио је у тајне односе са овдашњим аустроугарским генералним конзулатом, представио се као присталица окупације и увјеравало да окупацију жели цијела покрајина«. У вријеме покрета отпора ови људи су остали по страни »тек наступањем окупационе армије пожурили су да се отворено и демонстративно предају на страну нове господе«. Пошто је окупациони систем у почетку радио на основу искустава конзулата, процјењивао је да су присталице новог режима утицајни у народу. Међутим, након извјесног времена увидјело се да је већина муслимана нерасположена према иовом режиму и да је склона пасивном отпору. Један број муслиманских породица иселио се у Турску, док је већина изражавала незадовољство. Руски представник је подвлачио како је окупатор направио низ грешака према муслиманском становништву. То је био прије свега размјештај војника по кућама, претварање џамија у магацине и њихово скрнављење уиошењем вина, алкохоличких пића и свињетине, неправилан разрез градских пореза, повремено грубо понашање официра и чиновника према правима и људском достојанству муслимана и, најзад, неуспјеле мјере режима на сређивању општег стања у земљи. Све је то

65. АВПР, ГА У–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 II 1880, л. 43–43'.

66. АВПР, ГА У–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 II 1880, л. 51–53'.

утицало на муслимане да с неповјерењем гледају на окупациони систем. Код једног броја муслимана, поред недоумица, била је присутна и мисао о томе како је могуће у некој даљој будућности очекивати промјену политичког система »у облику аутономије под вођством султана.«⁶⁶⁾ Очито је да је један број муслимана у Босни и Херцеговини, а можда и сам руски конзулат, био упознат о активности Миће Љубибратића, поткрај 1878. године, у Цариграду. Он се тада обратио руском посланику Мељникову и молио га да »на Босну и Херцеговину буду примјењене одредбе Санстефанског договора, које овим двијема провинцијама обезбијеђују аутономну управу«. Љубибратић је тада увјеравао Мељникова да се житељи ових покрајина »не могу помирити с помисли на то да ће од сада њима управљати Аустро-Угарска«,⁶⁷⁾ тим прије што је и сам Ладиженски примијетио одређено зближавање између муслимана и православца. То зближавање је било видљиво у међусобним контактима, »чак на званичним пријемима код покрајинског начелника«. Љубибратић је својевремено наводио да је »међу Босанцима и Херцеговцима како православцима тако и муслиманима дошло до зближавања и договора«. Иако је акција Љубибратића остала само један покушај рјешавања статуса Босне и Херцеговине, којег је званична Русија одбила, Ладиженски је забиљежио промјену става муслимана према Русији. У контакту с њим они су изражавали жаљење што је дошло до руско-турског рата и мијешања западних држава у њихове односе. Руском представнику они су изражавали захвалност за хумано обраћање Руса ратним заробљеницима. Један број тих заробљеника био се вратио у Босну и похвално се изјашњавао о поступцима према њима у Русији.⁶⁸⁾

Извјештавајући о положају православног становништва у Босни и Херцеговини, Ладиженски је подвлачио да су они највише страдали у току устанка 1875-78, а да су аустроугарском окупацијом најмање добили. Од мира су очекивали много, а добили су врло мало. Тако су сељаци очекивали рјешавање аграрног питања, међутим, земљишни односи не само да нису побољшани, већ су погоршани. Трговачки слој и свештенство очекивали су економске, политичке и црквене промјене. Ни у тој области ништа још није учињено. Како је окупациони систем оклијевао у законодавној ницијативи, по мишљењу конзула, православци су све више почињали осјећати неповјерење према новом режиму. Умјесто да дође до побољшања, Аустро-Угарска је оставила »недирнуту турску административну организацију, оградивши се иако то што је партијархални и примитивни начин управљања Турака замијенила својим сложеним и зачараним канцеларизмом са бесконачном преписком и лежањем предмета по годину дана«. Он је овом систему замјерао и то што је »у заузету

67. АВПР, ГА У-А2, 1878, д. 828, Письма Мельникова, 11 ноября 1878, л. 4. Усп. Милорад Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, Прилози Института за историју, год. XVII, бр. 19, Сарајево 1982, 10–12.

68. АВПР, ГА У-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 февруари 1880, 54'–55. Види коментар: М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини...*, 13.

покрајину пренио своју домаћу националну мржњу – супарништво Није-маца и Мађара, хрватства и српства«. ⁶⁹) Сталне промјене у персоналном саставу управе и промјене у правцима дјеловања тумачио је као посљедицу неприпремљености кадра, његове корумпираности и незнања. Ладиженски је примијетио да су безначајни чиновници из монархије били именовани на високе положаје на окупираном подручју. Ти чиновници су, по његовом запажању, настојали да се што прије обогате. То су чинили врло наивно, те су их врло брзо хватали, лишавали посла, па чак и протјеривали из Босне. Након свега, о томе су почињале писати новине. Домаћи људи су то све пратили, не могавши докучити разлоге таквих кадровских рјешења од стране Монархије. За босанске католике и муслимане се каже да постепено почињу схватати ситуацију, али да се према режиму постављају у пасиван положај, из разлога што се »код њих још није пробудио политички осјећај« – закључује Ладиженски. За припаднике православне вјере се каже да нису били у таквом положају. По његовом мишљењу, код њих су вјера и црква били унутрашња упоришта која су утицале на чување и заштиту народности. Истина, конзул наводи да је борба Срба и Црногораца код босанских православаца битно развијала политичку свијест. Ма колико сада били ограничени у личним и трговачким контактима са својим сусједима, код њих је врло развијен осјећај о »јединству и са Црногорцима и са Србима и са Старо-Србима који су остали под турском управом«. Ладиженски је увјеравао да нова католичка држава ни у којем случају није била у стању да пригушти самосвијест. Напротив, по њему, утицај »великохрватске пропаганде« посредством окупационог система, изазива супротне ефекте. Развијењу националну свијест код босанскохерцеговачких Срба Ладиженски је повезивао и са Русијом. Зато је увјеравао да је у овим крајевима још увијек била присутна мисао о томе да ће велика Русија, на челу са својим царом, омогућити њихово ослобођење на начин како је то учинила са Србијом, Црном Гором и Бугарском. ⁷⁰)

Николај Ладиженски је посебну пажњу посветио питању стања просвјете у Босни и Херцеговини након аустроугарске окупације. ⁷¹) И у овом случају узео је примјер града Сарајева, у коме је за вријеме османске управе постојало неколико просвјетних установа: виша муслиманска духовна школа – медреса при главној џамији, војна школа – идадие (смјештена у новој згради и регрутовала официре), грађанска средња школа – руждија – намијењена за образовање ученика из свих конфесија, мушки сиротињски занатски пансионат – ислахана и око 40 муслиманских мушких и женских основних школа. Иако је навео непотпун списак школских установа у Сарајеву, конзул је изражавао позитиван став пре-

69. Исти–истоме, л. 56–57.

70. Исто, л. 57–59.

71. АВПР, ГА У–А2, 1880, л. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 фебруари 1880, л. 32–35. Усп. Митар Папић, *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације (1878–1918)*, Сарајево, 1972, на више мјеста.

ма конфесионалном школству у Босни и Херцеговини. Након окупације, неке од њих (војна, грађанска и сиротињски пансионат) као и низ основних школа, биле су укинуте. Здања ових школа војне власти су узеле за смјештај болница, канцеларија, смјештај провијанта и војске. Нова окупациона власт је до почетка 1880. године била основала неколико школа. То су:

1. *Војни припремни пансионат*, који се налазио под непосредном контролом војних власти. Био је намијењен за образовање младића свих вјероисповијести. Питомци ове школе имали су годишњу плату по 250 гулдена. образовање је трајало три године, а предавања су држана на њемачком и »хрватском језику«. У школи је било 38 ученика, од којих из редова католика 25, муслимана 8, православца 4 и Јевреја 1.
2. *Четвороразредна реална прогимназија*, с »предавањима на хрватском и српском језику«. У њој је било 64 ученика (29 католика, 14 Јевреја, 11 православца и 10 муслимана)
3. *Градска женска школа*, намијењена за образовање ученица од 6 до 12 година старости, без обзира на вјерску припадност. У тој школи је било 36 ученица (28 Јеврејки, 4 муслиманке, 3 православке и 1 католичкиња).
4. Двије једноразредне школе за описмењавање дјецe од 7 до 10 година старости.
5. Неколико основних школа у већим градовима по унутрашњости.

У свом извјештају Ладиженски пише да је наведене школске институције основала државна власт, али да поред њих раде и школе које су одраније издржавале црквено-школске општине (православна, католичка и јеврејска) и да до почетка 1880. државна власт није правила никакве сметње у раду ових конфесионалних школа. Међутим, стицајем околности, велики број ових школа, лоцираних у центру града, биле су изложене великом пожару 1879. Тада су до темеља изгорјеле обје (мушка и женска) католичке школе. Један број ученика из тих школа почео је похађати државне школе. Тиме се објашњава релативно висока заступљеност католичке дјецe у њима. Мања оштећења овај пожар је причинио јеврејским и православним школама. Највеће штете претрпјели су мектеби. Поред пожара, они су били изложени разарању од стране аустроугарске војске, која је била смјештена у њихова здања. Након иселавања војника, ове зграде су биле готово порушене. Руски конзул је изражавао увјерење да муслиманско становништво, при постојећој скупној грађевинског материјала, неће бити у стању настале штете надокнадити.⁷²⁾

За вријеме свог боравка у Сарајево Ладиженског је посебно занимало језичко питање у Босни. У том погледу, он је заступао врло искључив став. По његовом увјерењу, окупациона власт је искористила стање у

72. АВПР, ГА У–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженскиу – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 II 1880, л. 32–34.

просвјети да би уз помоћ овдашњих чиновника провела организовану пропаганду у корист »великохрватске партије«. Доказ за то нашао је у наређењу о отварању државних школа, у којем се тврдило да ће предавања у тим институцијама бити на »хрватском језику«. Очито му је највише сметао израз »хрватски«, те је зато писао да »у Босни и Херцеговини о хрватском језику до сада нико није имао појма«. По њему, овдје се говорило о турском, арапском, српском и талијанском језику. При томе је, највјероватније, имао на уму употребу ћириличног писма, те је тврдно да је за вријеме османске владавине у Сарајеву и званична »Босна« излазила на »српском и турском језику«. Он је знао за присуство ћириличног писма међу »муслиманским дворјанством«. Тиме је желио да подвуче да у сарајевској средини није било традиције »хрватског језика«. На наређење о употреби, односно називу језика, наводно су реаговали припадници православне вјероисповијести. Пошто то нису могли да учине у Босни, »подигли су прашину у српским новинама које се издају у Аустро-Угарској«. Ладиженски је био увјерен да је незадовољство око назива званичног језика у Босни било дошло до Беча и да је отуда стигло наређење о, како он пише, »престанку гоњења српског језика«. Према истом мишљењу, Замалска влада је, затим, морала објавити у званичним новинама да ће »предавања у државним школама бити обављена на локалном језику латинским и ћирилским словима«. ⁷³⁾ Након завршетка својих извјештаја, Николај Ладиженски је напустио Сарајево. О свом одласку, изгледа, није обавијестио ни своје колеге конзуле, нли им је рекао да одлази на краће вријеме. Према писању њемачког конзула у Сарајеву, Ладиженски је отпутовао из Сарајева 14. фебруара 1880. године. ⁷⁴⁾ Ако је своје извјештаје датирао 29. фебруара, по старом календару, значи да је главни град Босне и Херцеговине напустио само два дана након завршетка извјештаја.

Наредних осам мјесеци руски конзулски положај у Сарајеву остао је упражњен. Тек почетком октобра 1880. стигао је нови конзул, Модест Модестович Бакуњин. За разлику од свог претходника, он је био изузетно упућен у све проблеме окупиране провинције, јер је у њој службовао још за вријеме османске управе. Свој први извјештај Бакуњин је упутио Н. К. Гирсу 12. октобра 1880, у којем га обавјештава да је имао изузетно срдчан први сусрет са војводом од Виртемберга. ⁷⁵⁾ Тек нешто касније, он је обавијестио Гирса да се упознао са извјештајима Ладиженског и да одобрава његове оцјене о стању у Босни и Херцеговини. ⁷⁶⁾ Долазак Ба-

73. Исто, л. 34–35'. Види: Цевад Јузбашећ, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*, Сарајево, 1973, 9.

74. *Politisches Archiv Auswärtigen Amt, Bonn, I, A, B. Q, 131, Bd. 5* (За податак захваљујем др Томиславу Краљачићу).

75. АВПР, СПБ ГА У–А2, 1880, д. 830, М. Bakunine – de Giers-u, Sarajewo, le 12 Octobre 1880, л. 60.

76. АВПР, СПБ ГА У–А2, 1880, д. 830, М. Bakunine – de Giers-u, Sarajewo, le Novembre 1880, л. 63.

кућина у Сарајево означио је нову фазу у дипломатско-конзуларним односима Русије и Аустро-Угарске на балканском простору. Руски конзулат у Сарајеву добио је, коначно, своје мјесто, а његов представник је наставио да обавља своју дужност у приближно истим условима као и конзули других европских држава.

Узевши у цјелини, извјештајн Н. Н. Ладиженског о стању у Босни и Херцеговини у почетку аустроугарске окупације представљају драгоцену грађу, која, ако не освјетљава све аспекте нове власти, може да покаже да је руски представник био добро информисан о збивањима у земљи и да послужи као упоредба грађи која је сачувана у нашим и аустријским архивима.

Ibrahim Tepić

THE ESTABLISHMENT OF THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPYING RULE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE REPORTS OF THE RUSSIAN CONSULATE IN SARAJEVO (1879–1880)

(Summary)

Based on the material in the Russian Foreign Office Archive in Moscow the author illuminated the arrival of the first Russian consular representative to Sarajevo after the Austro-Hungarian occupation of these parts. It was N. N. Ladizhensky, who remained in the office from January 1879 to mid-February 1880. Since the status of the Consulate remained unsettled, Ladizhensky did not inform regularly his government about the events in Bosnia and Herzegovina. He gathered the facts carefully and took them personally to Vienna in February 1880. In about ten reports he informed the Minister Ghirs about the events on the occupied territory. He paid a special attention to the issues dealing with the establishment of peace and order (forming of the gendarmerie corps, a destruction of robbery, a disarmament of the population); then about the establishment and functioning of the judicial system; the consequences of Bosnia and Herzegovina's involvement into the joint customs area of Austria-Hungary; the state of finances; the economic activities; socio-economic relations; the problem of conquering of the part of the Novi Pazar Province (*sanjak*); the people's attitude towards the occupier; the state of affairs in education, etc. Ladizhensky's reports were an endeavor of synthesizing the results of the occupier's activities in Bosnia and Herzegovina in the first year and a half of its rule. They proved to be a good comparative material for the more profound research of the history of the Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina, notably in its initial stage.